

QARAQALPAQ TILINDEGI JUP SÓZ TÚRINDEGI SOMATIKALÍQ FRAZEOLOGIZMLER

Mámbetalieva Qızlargúl

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti tayanish doktorantı

Аннотация. В статье представлены соматические фразеологизмы в виде пар слов в каракалпакских текстах. В статье фразеологизмы келету в форме пары слов рассмотрены со структурной точки зрения в контексте научных исследований.

Ключевые слово: соматизм, фразеология, двойное слово, двойное слово, культура, этикет, сема.

Annotation. In the article, somatic phraseological units in the form of pairs of words in Karakalpak texts are presented. In the article, phraseologisms of keletu in the form of a pair of words were discussed from the structural point of view in the context of scientific research.

Key word: somatism, phraseology, double word, double word, culture, etiquette, sema.

Аннотация. Мақаллада қарақалпақ тилиндегі шығарма текстлеріндегі жуп һәм тәкірар сөз түріндегі соматикалық фразеологиялық birlikler. Мақаллада қурылысы бойынша жуп сөз түрінде келетуінің фразеологизмлер структуралық жақтан шығармалар тилинде илимий көз қараслар тийкаринда талқыға алынды.

Гилт сөз: соматизм, фразеологизм, жуп сөз, тәкірар сөз, мәденият, этикет, сема.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler forması jaǵınan da, mánilik jaqtan da kóp túrli bolıp, olardıń arasınan jup hám tákirar sózler arqalı keletuǵın frazeologizmler de ayırıqsha orındı iyeleydi. Bunday frazeologizmler kórkem shıǵarma tilinde de, awızeki sóylewde de hár qıylı maqsetlerde jiyi qollanıladı. Kóbinese, kórkem shıǵarmalarda onıń tiliniń obrazlılıǵı, ótkirliǵı, tásirliǵı menen ajralıp turadı. Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanı hám K.Karimovtıń «Aǵabiy» romanları tilinde de bunday frazeologizmler ónimli qollanılgan. [4.105.]

Qurılısı boyınsha jup sózler túrinde keletuǵın frazeologizmler strukturalıq jaqtan ózine tán ózgeshelikke iye. Mısalı:

- Yaqshı. Túni menen uyıqlay almadıń ǵoy, turıp otıra berdiń, turıp otıra berdiń, óz-ózińnen gúbirleneseń, sóyleneseń,-dedi jatsa da, tursa da kúni-túni kúyewiniń **qası-qabaǵına baǵıp** júretuǵın Aymereke. [2.92.]

Bul mısaldı jazıwshı *qas-qabaǵına* baǵıp degen frazeologizmdi qollanıp, bunda frazeologizmdiń quramındaǵı jup sózler ańlatatuǵın mánileri jaǵınan hár qıylı bolıp keledi. **Qas-qabaǵına baǵıw** yaǵnıy birewge jaltaq bolıp is tutıw mánisin bildiredi. Bul dene múshesi adamnıń bas bóliminde jaylasqan bolıp, bir-birine jaqın ornasqan. Kóbinese, emotivlik mánini ańlatıwda xızmet etedi.

- Ekewiniń de **bet-awzı dal qara-qan.** [2.156.]

Bul mısalda bolsa adamnıń bet-álpetiniń kórer jeri joq ekenligin bildirip, adamnıń shırayınıń kórinisi sóz etilgen.

- Keyin, Taǵabergenge **kóz-qulaq bolıńlar**, - degen sózlerdi tek atqosshınıń qulaǵına sıbırlap ayttı. [1.71]

Bundaǵı frazeologizm bolsa tikkeley qurılısına baylanıslı bolıp, *kóz-qulaq bolıw*-qayırqomlıq etiw,qarasıp turıw, járdem beriw mánilerin bildirip tur.(100-bet)

- Bul islerge **bas-qas bolǵan** Qulshı biy edi. [1.164.]

Bul atalǵan frazeologizmde bolsa, tikkeley mánisine jaqın bolıp, yaǵnıy qaraqalpaq xalıq mádeniyatına baylanıstıratuǵın bolsaq, jası úlken biy aǵalarımız toy-merekelerde bassılıq etip, hámme nárselerdi ornına jayǵastırıp, shólkemlestirip beredi.

- Túpalam, **til-kózim tasqa**, boyın-sınıń kelisken nashar ekenseń, baxıtlı bolıńlar. [1. 368.]

Bul frazeologizm ónimli qollanılıp, yaǵnıy xalıqtıń milliy inanım,ırımlarına sáykes túrde,birewge qattı názerlenip qarasa,sol adamnıń awırıp qalıwı, kóz tiyiw dep atalıp,onıń aldın alıw ushın xalıq tilinde til-kózim tasqa formasındaǵı etiket sóz ushırasıp, bul adamlar sanasında názerdi qaytaradı,onıń magiyalıq kúshin hálsiretedi dep esaplanǵan.

- Túpalam, kóz tiymesin, jawǵa shapqanday jigit bolıpsań,- dedi **bastan-ayaǵına kóz juwırtqan** Qulshı. [1.371.]

Bul mısalda bolsa, adamnıń *bastan-ayaǵına* deyin kóz juwırtıp baqlap kórip shıǵıw, tula boyına qaraw arqalı adamdı sınaw mánilerinde qollanılıp tur.

Ayırım frazeologizmler jup sózden turatuǵın komponentleri antonim bolıp takeledi: Iytlerdiń shabalanıp úrgeni, shopanlardıń tayaqların sermep, dawıslarınıń barınsha baqırǵaninan seskenip otırmastan, otardıń bir shetinen tiyip, **kózdi ashıp jumǵansha** bes-altı sawlıqtı jayratıp tasladı.[1.14.]

Quramında tákirar sózler menen keletuǵın frazeologizmler de jiyi qollanıladı. Mısalı:

Xalıq dep, xalıq ushın isleymen, aǵa! – dep Arzımbettiń, ózi qatarlı bolsa da, **awzi-awzına juqpay** «aǵa»lap juwqıldıǵanı Lepeske jaǵınqramasa da «Xalıq ushın» degen lebizi onı isendirgendey boldı. [2.241.]

Bul mısalda *awzi-awzına juqpaw* frazeologizmi tikkeley awzi-awzına tiywew frazeologizmleri bir-biri menen sinonim bolıp tur. Bunda kóp sóylew, mıjıw, adamnıń mıljınlıq qásiyetlerin bildirip tur.

Biraq hár kúni atlarına minip, sapqa turıp, qılıshı menen qalqanı, nayzası menen dubılǵasın jaltıratıp, **kóz-kóz qılatuǵın** láshker qorǵanǵa oq jeter jerge shekem jaqın kelmes, bir orınnan ya ilgeri júrmes, ya izge qaytpas edi. [1.248.]

Bundaǵı **kóz-kóz qılıw** frazeologizmi maqtanıw, ózin kórsetiw mánilerin bildirip kelip, kóbinese unamsız baha semasında qollanıladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmler yaǵnıy adamnıń bas dene múshesine qatnaslı qollanılatuǵın jup sóz hám tákirar frazeologizmlerdi kórkem shıǵarmalarda ónimli qollanıǵan. Demek, qaraqalpaq tilinde frazeologizmler qurılısı boyınsha da ózine tón ózgesheliklerge iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Каримов К. Ағабий. Тарийхый роман I,II. -Нөкис.: «Билим», 2017, 47-б.
2. Mátmuratov Q. Terbenbes. - Nókis.: «Qaraqalpaqstan», 2023, 320- bet.
3. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги: - Нөкис.: «Qaraqalpaqstan», 2018. 160-бет.
4. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы хэм оны изертлеўдиң гейпара мәселелери. (Илимий мақалалар топламы) – Ташкент.: «Tafakkur avlodi», 2020, 224-бет.